

МЕЖДУТЕКСТОВОСТТА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЛИТЕРАТУРА. ФУНКЦИЯ НА ЕПИГРАФИТЕ В РОМАНА „ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК“

Милена Миланова
ГПЧЕ „Йордан Радичков“ – Видин

Резюме. Статията предлага поглед към междутекстовостта като относително нова тема в методиката на обучението и представя литературата във връзка с фолклор, мит, етнология. Осмислянето на тези връзки би дало възможност на учениците за дълбочинно разчитане на художествения текст. Обект на изследване са епиграфите в романа „Железният светилник“ от Д. Талев. Цитатите от народни песни са „вход“ към творбата и представят един от най-достъпните за анализ типове междутекстовост.

Keywords: Intertextuality, epigraphs, The Iron Candlestick, D. Talev, folklore

Междутекстовостта е относително нова тема в методиката на обучението по български език и литература. В практиката по-често се коментират междупредметните връзки, като обикновено се визира „литература – история – философия“, за да се открие ролята на исторически събития, факти, идеи и др. върху авторите / художествените текстове. Въпросите, провокирани от наличието на междупредметни връзки, са много съществени, те се вземат под внимание, за да не се мислят творбите като херметически затворени същности, а като част от едно общо междутекстово пространство, в което постоянно се осъществяват отпратки от текст към текст. Междупредметните връзки да не се свеждат до регистриране на въздействието на различни фактори върху литературата, а до откриването на елементи, следи, които са оставили в нечие творчество или текст. И да се изследва смислопораждащата и смислоизграждащата им функция. Литературата е във връзка и с други области, необособени като дисциплини в учебните планове, като фолклор, мит, социология, етнология. Тъкмо тези връзки, ако бъдат проблематизирани за учебния процес, биха позволили учениците да добият представа за широтата на художествения текст, на литературата; да открият възможни нетрадиционни подстъпи към учебното съдържание.

През последното десетилетие много се говори за интеркултурни връзки. Проблемът за интеркултурната свързаност може да се мисли като връзки меж-

ду културите, между различните етноси, народи в измеренията на света, но те могат да се мислят и като съотношение между различните културни нива в световен мащаб. В случая се използва междутекстовостта като вече утвърден термин в теорията с проверената възможност за използване в практиката. Този термин е не само коректен, а и значението му ясно сочи възможните връзки между текстовете. Понякога връзките са странни, неподозирани, невинаги може да се намери достатъчен материал, потвърждаващ ги, но важно е да се потърси път за разгадаването им.

Междутекстовостта открива перспективи за полагане на литературата в хоризонта и на националната, и на други литератури, на цялата култура. Като явление тя не се ограничава само в рамките на литературата, на словесното изкуство. Текстът би трябвало да се „мисли в широк, културологичен смисъл (...) междутекстовостта е термин, който обозначава латентно съществуващи връзки на всеки текст с други текстове. Междутекстовият анализ е призван да идентифицира споменатата обвързаност“ (1, с. 40).

Откриването на междутекстовите връзки помага за дълбочинно разчитане на художествения текст, а понякога е решаващо за разбирането му. Тези връзки могат да бъдат с друг текст (художествен, митологичен, фолклорен, научен), с историческо събитие, със социални факти; те могат да са явни, директни, но и скрити, дискретни. В процеса на четене се поражда сложна мрежа от връзки, формират се допълнителни смислови асоциации. Подготвеният да възприема по този начин творбите ученик припомня познати текстове, съпоставя ги с други (изучавани или не), осмисля ги, т.е. не остава само на ниво констатация.

В практиката, в протичащия в училище литературнообразователен процес, работата върху междутекстовата свързаност помага да се открият различните видове връзки и позовавания и учениците да ги осмислят чрез „актуализиране на представи, чрез запознаване с минимум текстове, които присъстват в изучавания“ (1, с. 44). За тази цел би могъл да бъде прилаган предложеният проект, като подходът се съчетава със специфичните условия в гимназиална степен и се обвързва със системата на изучаване на литературна епоха, автор, текст:

„1. Идентификация на чужди текстове (в т.ч. модели, образи, символи) в полето на литературната творба: начини на битуване – цитати, трансформации и т.н.

2. Идентификация на чуждия текст в собствения му контекст. Тази идентификация е постижима чрез тълкуване. Когато в текстовото пространство са привлечени архетипни модели или символи, те не се интерпретират, а се дава информация за техните значения.

3. Идентификация на смисъла и значението на чуждия в авторския контекст.

4. Функции на чуждите текстове за „съграждането“ на ореола (конотативните значения) на авторския.

5. Функции на чуждите текстове в цялостния авторски дискурс (обобщение, постижимо в горна училищна степен).“ (Йовева, 2011: 44.)

Една от тях са епиграфите в художествената творба – изключително важни за разбирането, и това определя акцента в настоящата разработка върху тяхната функция при изучаване на първия роман от Талевата тетралогия – „Железният светилник“. Те, епиграфите, са една ясно видима страна на междутекстовостта, но констатацията не е достатъчна. Целта е не да се констатира наличието, а да се тълкуват връзките с текста и оттам – по какъв начин тези епиграфи обогатяват смисъла и значението му, т. е. каква е ролята им.

В зависимост от литературната компетентност и култура на читателите търсенето и откриването на отделните връзки може да бъде проведено на различни равнища. С предварително зададените задачи (откриване на сведения за автора, епохата, творбата) в учебния час могат да се въведат понятия и нова информация, необходима за по-нататъшната работа при интерпретиране – време, семантика на отделни символи, библейски образи, фолклорна основа, сведения за историческата реалност. При мотивирани ученици в поставените задачи може да има и изследователски елементи, които ще динамизират учебния процес, ще активизират мисленето (в това число и в посока на междупредметните връзки) и естетическото съпреживяване.

В хода на разсъжденията уместни са наблюденията върху композиционната система на романа. За предварителното насочване на процесите на читателско разбиране допринасят и паратекстовете, които придружават художествения текст. В конкретния случай става дума за епиграфи, които имат стойност на чужд текст. Те биват тълкувани, определят се значенията им и връзките с отделните тематични цялости и помежду им и така се очертава рамката на творбата. Откриват се внушенията, които епиграфите задават, и се посочва ролята им – те открояват връзката между две различни епохи. При това генезисът на събитията и характеристиките до голяма степен е мотивиран от характерологичното за фолклорната култура и той може да бъде разкрит чрез епиграфите, които са относими към персонажната система и директно, и по линия на асоциацията.

Разгърнатите цитати от народни песни задават хоризонт на очакване и чрез словото си повеждат към разказвания в романа свят. Самият Талев обяснява тази особеност на поетиката си по следния начин: „В началото на всяка глава (...) съм поставил откъс от народна песен, защото смятам, че това, което разказвам в сто и повече страници, се съдържа в тези няколко реда на народната песен. <> Искам да кажа на читателя: ето какъв е този човек, вижте и песните му, в които сам разкрива себе си“. (Талев, 1953: 32).

Това обяснение, от една страна, насочва към идеята за търсене на „достоверност“ при пресъздаването на народопсихологията, а от друга страна, към мотива за съхранената памет.

Предложените по-долу наблюдения върху епиграфите и връзката между тях и художествения текст са част от един възможен прочит или начало на такъв на Талевия роман.

В основата на сюжетното развитие на творбата е един български род, в който се проявяват парадигматично процесите на историческата епоха, въпреки че чрез него се представят индивидуални драми, страдания и радости. Не е случайно, че първа част на романа е озаглавена „Хаджи Серафимовата внука“. Четирите части на „Железният светилник“, освен че по силата на символното значение на четворката обещаваат устойчив и хармоничен свят – числото 4 е пълно със смисъл (то обозначава космическия ред, символ е на целостта, пълнотата и устойчивостта на земното битие – 4 небесни посоки, 4 годишни времена, 4 елемента: земя, вода, въздух, огън; 4 темперамента), а връзката му с кръста го превръща в несравним символ на завършеност и всеобщност – чрез заглавията си се превръщат и в начин за представяне на промените. Първото насочва към съдбата на едного – Хаджи Серафимовата внука. Доколкото най-общата представа за Султана е като „пазителка на домашното огнище“, излъчваща устойчивост и целеустременост, началото на тази стабилност може да се потърси не само в корените на заможния някога род, а и в смисловите ореоли около имената на дедите ѝ – Огнен и Серафим. Серафимът (т.е. Горящият) символизира всичките възможности на огъня – плам, пречистване, светлина и озарение, разсейване на тъмата в най-духовния план на съзнанието. Името, с което Султана е известна в Преспа – хаджи Серафимовата внука – дава едно предварително измерение на съдбата ѝ. Подобно на дедите си и тя от пепелищата на нарушения Космос пренарежда нов, домашно-родов Космос. Подобно и на митичния Феникс Султана реабилитира устойчивостта на родовото, космичното дърво на живота. Въпреки безнадеждната опустялост на родовия топос тя успява да възстанови неговата патриархална монолитност и да създаде дом за децата си.

Глаушевият дом е моделът на големия дом България, а семейството – част от голямото семейство на всички българи. Епиграфът към първата част „Хаджи Серафимовата внука“ обещава проблематика, свързана с рода :

*Овде дърво столовито,
столовито, грановито,
гранки му са до небеси,
а корени – сура земя;
гранки му са мили снаи,
а корени – синовите,
а връшките – мили внуци.*

Народна песен

Епиграфът настоява за идентификацията на цялото, което е родовият космос, и докрая този родов космос е белязан с хубост и хармоничност. Народната песен за „дърво столовито, грановито“ задава темата за родовото дърво, което е вариант на митологемата за Световното дърво – означител на родовото, а чрез него – на идеята за кръвната спойка между поколенията, гарантираща оцеляването на личността. Като символ дървото на живота, устояващо на

вътрешните и външните изпитания, представя устойчивото време, осъществяващо връзка между миналото и градежа на бъдещето. Вплетените родови понятия – гранки – мили снахи, синове, внуци, както и принадлежността на текста към народнопесенното творчество, пренасят смисъла на световния ред върху организирането **род-народ**. Песента за родовото дърво е относима не само към първата част, в която хаджи Серафимовата внука поставя началото на един голям род, но и към целия роман. Едновременно с това този първи епиграф, отнесен към първата част, създава особено напрежение, защото задава модел за родов свят, а тя, Султана, е сама. По тази причина епиграфът позволява да се открие драмата на жената, която иска това семейно дърво, иска своя род – синове, снахи, внуци. Корените ѝ са в нейното съзнание, но те ще пресъхнат, ако не бъде създадено семейството. С други думи, епиграфът по един особен, непрозрачен начин очертава Султаниния свод на желания и обяснява волята, с която тя иска да бъдат постигнати. Сбъдването им е факт в края на романа и на структурно ниво тази обхватност се изразява в своеобразната рамка, съставена от първата част с нейния епиграф и четвъртата част със заглавието „Корени и гранки“. Положен този епиграф в контекста на цялото произведение, има и още по-богат смисъл. Не само задава модела, а тласка мисълта към откриване на пътя в другите части за постигане на този проект.

Заглавието на втората част на романа – „**В тъмни времена**“, пренася вниманието към цяла епоха и времената в нея. Оттук нататък погледът все по-често ще е отвъд рамките на дома, чиято символика е натоварена с изключителна важност в българското изкуство, понеже патриархалната традиция столетия наред се запазва в националното битие. Султана и Стоян създават семейство, а в него са съсредоточени всички стойности, които обвързват „частния“ човек с общността. В преломни времена и гранични епохи там се раждат хора, готови да поемат ролята на Месия и да изведат народа си от „тъмни времена“. Освен като потвърждение на основната антитеза в романа **мрак-светлина**, заглавието на втората част „В тъмни времена“ поражда очакване за събития във време на робство. Началото припомня времето, когато Стоян пристига в града. Чумата е не само бедствие, тя е и маркер за време – с нея се измерва битийният ритъм. Тя е в основата на една нова опозиция наред с **чуждо-свое, мрак-светлина**, а именно **чист-нечист**. Големият мор идва от турската махала, от там започва и холерата през горещите летни дни. Новата опозиция се разглежда не само във физически, но и във верски аспект.

В „тъмните времена“ настъпват промени от изключителна важност – навяра решението да се построи нова църква и да се утвърди българското училище. Нищо че строежът на храма е спъван от трудности и пречки – Преспа има своя пръв водач – Климент Бенков. От особено значение е пристигането на рилския монах в града. Той идва, за да събере средства за Рилския манастир, но пребиваването му оставя следа в паметта на преспанци. Божият служител говори

за славното минало, за гордостта, че сме българи, и думите му просветляват душата на Лазар – „Лазар, по-малкият Стоянов син, не сваляше поглед от монаха и всяка дума на рилеца падаше като огнена капка направо в сърцето му“. В истински метафоричен център на изображението се превръща в тази картина опозицията **мрак** – **светлина**. Душата на Лазар се обръща към светлината и събитията все повече ще напускат тясното пространство на Глаушевия дом и ще поемат към големия Нов Дом България. Краят на втората част е началото на градежа на новата църква, а мотивът за това е въведен чрез епиграфа:

*Бре, Маноил, Маноил майстор!
Троица братя сговор чиниха,
сговор чиниха църква да градет.
Дено го градет, вечер се рути
вечер се рути камен по камен...*
Народна песен

*От къде слънце огреат,
райска трапеза стаена,
на нея седат си светиш.
Начело свети Никола, до него свети Илия,
между ним сестра Мария – на ръце държат Ристоса.
Два се облога сведоа, Ристоса е го зедоа,
Мария плачит до бога, свети Никола е тешиш:
– Мълчи ми, сестро Марио. Я къ Ристоса измола,
а тебе ти го не даа – ток къ го даа на занаят,
той да се учи майсторче, вишни мости да праит,
греовни души да върват!*
Народна песен

Първата част на епиграфа проблематизира не просто градеж, а градеж на църква, а концепцията за Бога като Творец е проекция на факта, че човек изработва различни неща. Градежът на църква е знак, че духът на християните ще има убежище, но освен това през Възраждането Църквата е обединител на общността и това придава на начинанието извисеност. Двата откъса от народни песни са показателни за навлизането на християнството във фолклора. Настоячиво се налага отпратката към Еклесиаста:

*Всичко си има време, време има за всяка работа под небето:
<...> време да убиваш, и време да лекуваш, време да събаряш, и
време да съграждаш. (Еклесиаста 3:3).*

Дошло е време за съграждане. Преспанци се нуждаят от нов, по-голям дом – духовно убежище. Краят на тази част е начало на строежа – в Преспа ще има голяма църква, но вкопана в земята, за „да се знай, че... е градена в тъмни,

робски времена, в обща неволя“. В епиграфа се открояват опозициите *ден-нощ, строя-руша*, като градивното, съзидателното начало е обвързано със светлата част на денонощието, а унищожителното – с времето на губителните тъмни сили. Картината отправя към вярването, че за да е устойчиво съграденото, е нужна жертва. В българския фолклор тази тема за събарящия се строеж е пряко свързана с мотива за вграждането, разбирано като смърт – жертване.

Втората част от епиграфа въвежда два мотива – за градежа и вграждането и за духовността като най-същностна тяхна част. Исус е очовечен, дори белязан с българска представа, без да е принизен. Народната песен очертава необходимостта от мисионерството, но разбирано като съграждане, а не като проповед. Градежът на моста пряко визира прехода от профанното към духовното. За да има национално достойнство, е нужен водач, готов „да се вгради“ в строежа на Новия дом. Епиграфът е относим към персонажната система. В тази част будителите открито свидетелстват за себе си и своята мисия. Климент Бенков *„не стъпваше той на земята, а летеше и целият народ след него“*. Животът за него приключва бързо, той вече е вградил себе си в общонародното дело. Рилският монах идва от едно друго време и пренася със себе си славата на миналото. Лазар е открил вече своето призвание: *„Аз ще поведя народа, аз, аз!“*. Чрез притчата за плевелите в нивата, която Исус разказва и тълкува на учениците си (Матей, 13), се съизмерва националното с универсалното, мисията на духовните водачи на народа на Преспа добива ореол на библийска предопределеност. Тези водачи идват от „тъмните времена“, разбирани и като безпросветни, и като далечни, и носят в себе си огъня на мисионерството.

Освен че насочва към идентификацията на водача, епиграфът задава и мотива за жертвата на майката: *„Мария плачит до бога...“*. Според християнската митология в жертва трябва да се принася най-доброто, най-хубавото, най-здравото. А какво по-хубаво, по-ценно от собственото дете или пък собствения живот. В известен смисъл жертвата е съдбовна и трагична, но не само за Бенковица. Тя, жертвата, е специфично съзнателно проявление на волята на човека, който осъзнава потребността от жертвоприношение. Християнството компенсира жертвата чрез духовното безсмъртие. В романа Климент Бенков казва: *„Аз нема да умра скоро“*. Чрез Андреа и Лазар той си осигурява безсмъртие.

Третата част на романа е именувана **„Народ се пробужда“**. Заглавието насочва към промяна. Времето на пробуждане се свързва с просветление, т.е. **общността** превръща тъмните времена в **утро, ден**.

В началото на този текст е картината с трите момичета в дома на Стоян – Катерина, Ния и Стойна – колкото различни, толкова и еднакви в девичите си трепети и вълнения – всяка от тях милее за Лазар по свой начин. Картината е пълна с чистотата, красотата и очарованието на патриархалния бит, с радостта и удовлетворението от живота. Тишината и спокойствието в Глаушевия дом по-късно са взривени от виталната Стоянова дъщеря – Ка-

терина, ясно заявила с поведението си, че любовта и страстта са по-силни от нормата, от реда. В „тъмните времена“, освен че се запалва копнежът по национална свобода, хорските сърца се отварят и към най-човешкото чувство и стават част от конфликта между повелите на традицията и повика на сърцето.

Заглавието на тази част е перифраза на стих от народна песен, послужила за епиграф: „*Се разбуди и народот*“. В епиграфа пространствените реалии очертават националното – Вардар, Румелия, Битолско, Прилепско и т.н. Два-та откъса поетизират пробуденото народно съзнание:

*Ветерот вее, Вардар лелее!
На край на село, Вардар на брегот,
ми се собралe малите моми –
песни ми пеят, оро играят.
От песни гласи – танки ветрове –
ветерот вее, Вардар лелее!*
Народна песен

*Дойде време
да развие трендафило,
трендафило, калемфиро,
и раннио бел босилек,
размириса сета земя,
сета земя Румелия:
от Битолско до Прилепско,
от Прилепско до Велешко,
от Велешко до Солунско.
Се разбуди и народот
от сон тежок и темен...*

Народна песен

Словоформите **пробужда се, се разбуди, сон** асоциативно се свързват и отвеждат към една от най-устойчивите метафори на Възраждането, която отъждествява робството със **сън, сънуване**. Епитетите **тежок** и **темен** оценяват съня-робство.

Епиграфът задава внушения, подготвя възприемането, а продължението е в самата част. Събитията следват едно след друго – според наредбите, написани от Лазар, се устройват всички еснафи, след 3 години мъки и пламенна вяра Преспа има нова църква, в града пристига майстор Рафаил Клинче, на когото „дървото било като восък в ръцете му“, за да направи иконостаса. Промените в Преспа продължават – „библейските старци“, които зорко следят светът „да върви по техния ум и както бе вървял от

паметивека“, са сменени и в общината влизат млади хора, Преспа има вече своя духовен водач и той заявява свята цел: „Искам да направя добро на народа, големо добро и големи добрини. Да го изведе нашироко и да го науча как да живей“.

Заглавието на четвъртата част „**Корени и гранки**“ е стих от епиграфа на първата част: „*гранки му са мили снаи, /а корени – синовити ...*“. Като се има предвид песента за родовото дърво, заглавието на тази част недвусмислено насочва към целостта и единението на народа. След дълъг и мъчителен път един към друг Лазар и Ния откриват своите места в **столовитото** и **грановитото** дърво. Четвъртата част започва и завършва със сватба. Разраства се Глашевиият род, но дава и свидно обичано чедо – Катерина, за която се оказва изпепеляваща любовта ѝ към Рафе. Извън дома събитията говорят за промяна – в църквата младите издигат глас: „Не искаме гръчки“. Лазар допълва: „...щом е наша тая църква, тука ще се служи на наш език“. Владишкият наместник е изгонен позорно от Преспа. Над дома на Стоян и Султана обаче надвисва опасност – Лазар е тежко ранен, прострелян от двама турци по заповед на Аврам Немтур. Но не той, а чорбаджията умира и така „разчиства“ пътя на Лазар и Ния един към друг.

Епиграфите към четвъртата част, които са два, задават параметрите на очакванията за случващото се:

*Сеймен шетаф три години,
тебе нищо не ти рекоф,
ама сега ќе ти речам:
да ѝ кажеш на золва ти
що ги крие во пазува,
да ми чува две яблоки,
шо ги роса не росила,
що ги цонце не видело,
що ги ветър не повеял,
що ги очи не видели,
що ги рака не фатила.*

Народна песен

*– Даваш ли даваш, балканджи Йово,
убава Яна на турџка вера?
– Море войводи, глава си давам,
Яна не давам на турџка вера ...*

Народна песен

Първият епиграф въвежда еротичния мотив – за естественото привличане между младите, за верността на чувството. От позицията на мъжа иноверец е изказана представата на общността за женската хубост, която

е женственост и чистота. Еротичният епиграф назовава чувството, неподвластно на родови, социални, етнически условия и правила. То е свързано със свободата на духа, непобиращ се в границите на определеното му време (историческо, житейско) и пространство (битово, ценностно). С чувствено-еротичното, което е деликатно, артистично поднесено, епиграфът има асоциативна връзка с влечението на Рафе Клине и на Катерина, но е относим и към Лазар и Ния. С два типа съотнасяне могат да се открият връзките с този епиграф. От една страна, по линията на повелбата, която е и нравствен закон. В една ведра форма откъсът задава нормите, песента ги изживява като хубост, но в романовото пространство отношенията се превръщат в драми, усложняват се в резултат на престъпването на моралния закон и се персонифицират в сюжет, обстоятелства.

Вторият епиграф диалогизира както с първия, така и със заглавието на втората част „В тъмни времена“. Той не е продължение, а отговор. Епиграфът уравновесява първия чрез съзнанието за приобщеност на човека към дадена общност, за задълженията и отстояването на законите ѝ пред всички, които биха могли да застрашат съществуването ѝ. Използваната народна песен е станала емблематична за непоклатимостта на народностния дух. Твърдостта и споеността на родовите устои са гаранция за отговор срещу домогванията спрямо личното и националното достойнство, а родът устоява и пребъдва, когато има здрави корени.

Епиграфите в романа на Димитър Талев „Железният светилник“ играят ролята на посредник между заглавието на творбата или на отделните части и самия текст, между творбата и читателя, между творбата и други текстове, между тези други текстове и читателя. Епиграфите са знак за тематичната ориентация на романа, за присъствието в него на традиционни фолклорни мотиви. Те са своеобразен „вход“ към творбата, задават атмосферата в „Железният светилник“, но и полагат световите в романа в по-широко поле – имат отношение към отделни мотиви, „работят“ за създаването на ореолите, могат да акцентуват светогледни позиции. Епиграфите сочат дълбоко осмислената връзка между епохите, разбираана като приемане на ценностна система, естествено неостанала непроменима. Зададените в началото на всяка част цитати от народни песни представят един от най-обичайните и най-достъпните за анализ типове междутекстовост.

ЛИТЕРАТУРА:

Йовева, Р. (2011) *Методика на литературното образование*, Шумен.

Талев, Д. (1953) *Бележки върху историческия роман*. София.

*Всички цитати от „Железният светилник“ са по: Д. Талев. *Железният светилник*. С., 1984.

INTERTEXTUALITY IN TEACHING LITERATURE FUNCTION OF THE EPIGRAPHS IN THE NOVEL „THE IRON CANDLESTICK“

Abstract. The article offers an insight into intertextuality as a relatively new topic in the methodology of teaching and presents literature in its connection with folklore, myth, ethnology. The students' realization of this connection would give them the possibility of going deeper into the literary text. The study objects are the epigraphs in D. Talev's „The Iron Candlestick“. The quotations from folk songs are a kind of „entrance“ to the literary work and present the type of intertextuality which is easiest to analyse.

Milena Milanova, teacher

✉ „I.Radichkov“ Foreign language school
3700 Vidin „Slaveikov“ Street 28
milena.g67@gmail.com